

Десятніков Іван Валерійович (1978 р.н.). Закінчив історичний факультет Черкаського державного університету ім. Б.Хмельницького у 2000 р. Аспірант кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету. Тема кандидатської дисертації: "Наймана праця у сільському господарстві України в кінці XIX – на початку XX ст."

Оплата праці сільськогосподарських робітників в Україні у кінці XIX – на початку XX ст.

У статті висвітлюється питання оплати праці сільськогосподарських робітників в кінці XIX – на початку XX ст. Аналізуються форми оплати праці та їх поширення, чинники, що впливали на рівень оплати праці, розмір номінальної та реальної заробітної плати залежно від регіону, строку найму, виконуваних робіт, статі та вмінь робітника, її динаміка протягом зазначеного періоду.

The question of agricultural workers payment at the end of the XIX th – beginning of the XX th century is highlighted in the article. Forms of payment and their distribution, factors which influenced the level of payment, the amount of wages depending on the region, term of work, gender and worker's skills are under the analysis.

Однією з визначальних умов найму сільськогосподарських робітників є питання оплати праці. В умовах сучасного реформування аграрного сектора економіки України воно має особливу вагу. Тому вивчення попереднього досвіду періоду кінця XIX – початку XX ст., коли спостерігалось значне розширення використання найманої праці у сільському господарстві, є актуальним і сьогодні.

Даній темі присвячено багато праць як тогочасних, так і пізніших авторів. Економістами кінця XIX – початку XX ст. (М.Ф.Анненський, Я.Я.Полферов, М.В.Шаховський та інші) розглядався насамперед рівень номінальної заробітної плати – середній по губерніях, роках і сільськогосподарських сезонах та її динаміка протягом даного періоду [1]. Дослідниками 20-х рр.

(С.Струмилін, А.В.Шестаков, М.О.Дубенецький, В.Львов, І.Г.Дроздов) значна увага приділялася рівню не лише номінальної, але й реальної заробітної плати, зокрема наймитів періоду непу [2]. Для пізніших радянських істориків (А.Казаков, В.П.Теплицький, М.М.Лещенко, П.П.Теличук), поряд з поглибленням вивчення попередніх питань, було притаманне акцентування уваги на низькому рівні оплати праці сільськогосподарських робітників [3].

Не відкидаючи результати досліджень попередників, на сучасному етапі постає завдання узагальнити їх досвід та розглянути дане питання без ідеологічних нашарувань.

Метою даного дослідження є аналіз форм оплати праці сільськогосподарських робітників в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. та їх

поширення; чинників, що впливали на рівень оплати праці; розмір номінальної та реальної заробітної плати залежно від регіону, строку найму, виконуваних робіт, статі та вмінь робітника тощо.

Для селянських та поміщицьких господарств, що використовували найману робочу силу, були притаманними як грошова, так і натуральна форми оплати праці. Натуральна форма оплати праці була поширена в усіх українських губерніях, проте її співвідношення з грошовою формою в окремих регіонах суттєво різнилося. У Чернігівській губернії вона значно переважала грошову, була також широко поширена у Волинській, Київській, Полтавській, Харківській та Катеринославській губерніях. В той же час у Подільській, Херсонській та Таврійській губерніях її частка порівняно з грошовою формою була незначна [4].

Найменш поширеною натуральна оплата праці була у тих місцях, де широко використовувалася праця прийдешніх робітників, які не могли приймати плату зерном, не маючи засобів до його транспортування. У районах же вирощування технічних культур робітники приймати їх у формі оплати праці просто не могли.

Застосування натуральної форми оплати праці при наймі на сільськогосподарські роботи можна пояснити кількома чинниками. По-перше, вона була поширена у районах найменш розвинутого товарного виробництва, де землевласники не були втягнуті у ринкові відносини і у них не було достатніх обігових коштів для оплати праці наймитів. По-друге, в оплаті зерном було зацікавлене бідне селянство – не маючи достатніх запасів власного хліба, воно мусило його купувати на ринку. Натуральна форма оплати праці часто поєднувалася з відробітками. Наприклад, на Полтавщині були поширені так звані “бассаринки”, коли за десятину зжатого за 6-й сніп хліба робітник з дружиною повинен був відпрацювати господарю ще 20 днів безкоштовно на своїх харчах [5].

Нерідко застосовувалась і змішана форма розрахунків. Так, на цукрових плантаціях, де домінувала грошова оплата, під час копання та вивезення буряка робітникам, крім належної заробітної плати, надавалося право годувати під час роботи свою худобу гичкою і забирати частину її додому [6].

Оплата праці сільськогосподарських робітників значно різнилася від місцевості, виконуваних робіт, строку найму, статі та віку робітника.

Так, у Черкаському та Чигиринському повітах Київської губернії озиму пшеницю збирали за 10-й, а ярові – за 8-й сніп на користь робітника [7]. В Ушицькому повіті Подільської губернії збирали за 12-й сніп, а у Литинському – за 10-й [8]. При стихійності ринку праці величина оплати праці визначалась перш за все кількістю вільних робочих рук. Тому на Півдні, де спостерігалася їх недостача, оплата праці сільськогосподарських робітників була вищою, ніж у Лісостепу, де мав місце значний надлишок робочих рук. Середньорічна поденна заробітна плата на Півдні перевищувала плату на Лівобережжі на 10-25%, а ту, що отримували на Правобережжі, – на 45-50%. Різниця між рівнем оплати на Лівобережжі та Правобережжі складала 20-30% [9].

Аналізуючи абсолютну величину заробітної плати сільськогосподарських робітників, слід враховувати її коливання залежно від місцевості та періоду року. Так, на Півдні середньорічна поденна плата за 1886-1910 рр. у Херсонській губернії складала 1,08 руб., у Таврійській – 1,11 руб. і у Катеринославській – 1,19 руб. [10]. Таким чином, на Півдні при поденному наймі в середньому у Херсонській губернії платили найменше і у Катеринославській – найбільше. Проте 1890 р., наприклад, під час ярової сівби у Херсонській губернії поденна плата складала 35 коп., у Катеринославській – 30 коп. і у Таврійській – 40 коп. У період сінокосу цього року вона становила відповідно 50, 40 та 50 коп., а під час жнив – 1 руб., 65 та 75 коп. відповідно. Аналогічна картина спостерігалася і в інших українських губерніях [11]. Таким чином, мала місце невідповідність співвідношення оплати у різні періоди сільськогосподарських робіт та сумарного річного заробітку. Тому, говорячи про величину поденної заробітної плати, можемо порівнювати географічні райони, а не губернії всередині них, оскільки абсолютна середньорічна величина заробітної плати не відображає реального стану оплати праці. Те ж саме можна сказати і про місячну заробітну плату.

У цьому аспекті ми можемо говорити про річну заробітну плату. Так, за 1882-1891 рр. на Півдні середня плата річним робітникам складала у Херсонській губернії 80 руб., Катеринославській – 84 руб., Таврійській – 104 руб.; на Лівобережжі: у Чернігівській – 50 руб., Полтавській – 60, Харківській – 63 руб.; на Правобережжі: у Волинській – 30 руб., Подільській – 44 руб., Київській – 51 руб. [12].

Слід відмітити, що величина заробітної плати коливалася як всередині самих губерній, так і всередині повітів і навіть волостей. Наприклад, 1902 р. у Самгородні Корсунської волості Канівського повіту Київської губернії річна плата складала 80 руб., Ситниках – 50 руб., Моринцях – 40 руб. [13].

У місцевостях з найвищою річною заробітною платою не завжди спостерігалася найвища місячна і поденна плата [14]. Пояснити це можна тим, що річна плата звичайно встановлювалася відносно минулого року, місячна ж, а особливо поденна, – з огляду на врожай та пропозицію робочих рук, що передбачити на рік вперед було дуже складно.

Разом з цим можна прослідкувати загальну тенденцію до збільшення поденної та місячної оплати протягом року з максимумом при збиранні врожаю. При цьому на Півдні спостерігалася значна – 40-50% – різниця між трьома періодами року (ярової сівби, сінокошу та жнив), а у Лісостепу при значній перевазі останніх двох періодів над першим різниця між ними була незначною [15]. Пояснити це можна розвитком цукробурякового виробництва у Лісостепу, що підтримував постійний попит на робочі руки протягом літа-осені. На Півдні – районі зернового виробництва – підвищений попит на робочі руки спостерігався лише наприкінці літа – на початку осені.

Потребу землевласника у робітників саме у період збирання врожаю можна прослідкувати і на прикладі строків найму. Наприклад, наприкінці XIX ст. у Єлисаветградському повіті Херсонської губернії заробіток при наймі з 1 травня по 15 листопада складав в середньому 50 руб., з 15 травня по 15 листопада – 55 руб., з 15 травня по 1 вересня – 60 руб., з 1 липня по 1 жовтня – 55 руб., з 1 жовтня по 15 травня – 30 руб. [16].

При великому врожаї ціни на робочі руки підвищувались і при низькому, навпаки, знижувались. На Півдні цей чинник, поєднуючись з кількістю прийшлих робітників, приводив до особливо значних коливань заробітної плати. Так, хороший врожай при великому напливі робітників міг знизити ціни на робочі руки до рівня неврожайних років, а у неврожайний рік при недостатній кількості прийшлих робітників ціни підіймались до рівня найкращих врожаїв [17]. Стихійні переміщення прийшлих робітників на Півдні призводили до того, що велика їх

кількість у одному місці різко знижувала заробітну плату, в той час, як у сусідньому відчувалася гостра недостача робочих рук і, відповідно, тримався високий рівень оплати, що спостерігалось, зокрема, у 1897 р. [18].

Слід відмітити, що у даному випадку мова йде про поденну оплату робітнику, який наймався на своїх харчах, оскільки існувала і практика найму на харчах роботодавця. Остання практикувалась переважно більшістю прийшлих робітників. У Лісостепу заробітна плата “на хазяйських харчах” пересічно складала 70-80% плати “на своїх харчах”, на Півдні – 60-70% [19], що свідчить про завищення вартості харчування у південних губерніях.

Аналізуючи дані про величину заробітної плати залежно від статі та віку наймитів, можна дійти висновку, що жіноча праця протягом досліджуваного періоду розцінювалася у 60-70% чоловічої. Оплата праці підлітків становила 50-70% оплати праці дорослого чоловіка [20]. Якщо врахувати, що при нескладності польових робіт на перший план при оплаті праці наймитів виступає різниця у їх фізичній силі та витривалості, то вказане співвідношення слід вважати нормальним.

При середніх цінах на робочі руки існувала велика різноманітність у оплаті праці залежно від виконуваних робіт. Наприклад, у Єлисаветградському повіті наприкінці XIX ст. середня поденна плата плугаря складала 33,3 коп. весною і 39,1 коп. восени; погонича – 19,1 коп. весною і 20 коп. осінню; сівача – 50 коп.; сапальника – 25 коп.; косаря – 55 коп. під час сінокошу та 87,5 коп. у жнива; гребця – 27,5 коп.; в’язальника – 42,5 коп. за косарем та 70 коп. за жаткою; барабанщик при машині отримував 1,10 руб. [21]. Робітник з конем залежно від пори року пересічно оплачувався на 50-70% більше пішого [22].

Іноколи заробітна плата різнилася залежно від спеціальних вмінь та досвіду робітника. Так, на Півдні наймачі вирізняли “кращих” та “гірших” робітників. “Кращим” – “чигиринцям” та “полтавцям” – вихідцям відповідно з Правобережної та Лівобережної України – завжди платили більше, ніж “гіршим” – “литвинам” та “кацапам” – робітникам відповідно з білоруських та російських губерній, оскільки вони не вміли правити волами [23].

Різноманітність оплати спостерігалась і при відрядному наймі. У Чигиринському повіті в

кінці XIX ст. за те, щоб зібрати та скласти у копці 1 дес. вівса, сплачували 3-4 руб., за 1 копу у 60 снопів озимого хліба – 35-40 коп., ярового – 20-25 коп.; зв'язати 1 копу озимини за жнивваркою – 15-20 коп., накопати 15-17 пуд. картоплі та віднести у бурти – 25-30 коп.; обмолотити 1 копу озимого жита ціпами з приготуванням “кулів” – 30-35 коп.; розкидати на 1 дес. 120 купгною – 90 коп. [24]. На проривці буряка за кожен рядок, що складав 160 погонних сажнів, платили 10 коп., на перевірці – 5 коп., а на підгортанні та прополці – 2,5-3 коп. Копання буряка проводилось по 30 коп. від міри у 30 пуд. [25]. Оранка 1 дес. у Київській губернії в 1906 р. в середньому оцінювалась у 3,64 руб., боронування – 68 коп., посів – 48 коп. [26].

Якщо порівняти дані про те, що на проривці, перевірці, підгортанні та прополці у Чигиринському повіті робітниця заробляла біля 50 коп. на день та поденні ціни на жіночі робочі руки цього періоду, то виявиться, що відрядна плата відповідала поденній [27].

Протягом досліджуваного періоду спостерігається постійне прагнення до зниження заробітної плати з боку наймачів та до підвищення з боку робітників. Головним засобом для роботодавців до зниження заробітної плати був завчасний найм, коли поміщицькі економії взимку чи ще з осені наймали робітників для роботи протягом весни-осені. Користуючись нуждою селян, наймачі пропонували меншу плату, ніж у період виконання робіт, закріплюючи угоду готівковим завдатком, у якого так потребував бідний селянин. Так, у 1894-1899 рр. місячна заробітна плата сільськогосподарських робітників в середньому по Полтавській губернії при наймі весною становила 6,81 руб., а при наймі взимку – 5,90 руб., або на 15% менше [28].

Часто наймачі значно занижували заробітну плату, користуючись важким матеріальним становищем селян, що наймалися на роботу. Наприклад, у економії Павлова на Харківщині дорослому робітникові платили по 15 коп. на день, у Мудриголовах на Кам'яниччині заробітна плата доходила максимум 20 коп., більшість же робітників отримували 5 коп. на день [29].

Частим явищем був несправедливий розрахунок з наймитами, а то й взагалі невіплата заробленого. Наприклад, управляючий маєтку у селі Ротмистрівка (Черкаський повіт) А.Толмаков, проводячи розрахунок, обраховував та недоплатчував майже при кожній видачі заробітної плати

[30]. Орендар у селі Липянки (Чигиринський повіт) А.Стамборовський завинив 33 місцевим селянам за обробку цукрового буряка 590,55 руб. [31].

Головним засобом підвищення заробітної плати для наймитів була страйкова боротьба, що найбільшою мірою проявилось під час революції 1905-1907 рр. На Правобережжі страйкарі домоглися підвищення заробітної плати у ці роки на 30%, в інших районах – на 13-17% [32], але у 1908 р. вона знову знизилась на Правобережжі на 6% порівняно з середньостатистичними показниками 1902-1904 рр. [33].

Співставляючи заробіток сільськогосподарських робітників з їх видатками, можна зробити висновок, що вони ледь задовольняли свій прожитковий мінімум. Так, на Правобережжі наприкінці XIX ст. чоловік та жінка, працюючи рік поденно, могли заробити разом до 80 руб. [34]. При середній чисельності тогочасної української селянської сім'ї у 5-6 чоловік, що вимагала витрат у 170 руб. [35], такий заробіток був явно недостатнім.

З 1890 по 1913 р. ціни на робочі руки в середньому на Лівобережжі зросли на 78%, Правобережжі – на 61% і Півдні – на 49% [36]. Проте за цей же період реальна заробітна плата дала значно менший приріст – 33% на Лівобережжі, 31% на Правобережжі та лише 11% на Півдні України [37]. Таким чином, приріст реальної заробітної плати складав від 0,5 до 1,4% на рік, що становить незначну величину, а тому про суттєве покращення становища найманих сільськогосподарських робітників говорити не доводиться.

Отже, в кінці XIX – на початку XX ст. в Україні застосовувалась натуральна та грошова форми оплати праці при перевазі останньої. Визначальний вплив на величину заробітної плати справляло співвідношення вільних робочих рук та попиту на них, що визначався перш за все величиною врожаю. Разом з цим спостерігалось значне розмаїття величини заробітної плати залежно від місцевості, виконуваних робіт, статі, віку, спеціальних знань та досвіду робітника тощо. Попри росту номінальної та реальної заробітної плати заробітки сільськогосподарських робітників були незначними і не могли покращити матеріального становища селянства.

Література

1. Анненский Н.Ф. Стоимость производства хлеба в частновладельческих хозяйствах // Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского на-

- родного хозяйства: Сб. ст. / Под ред. А.И.Чупрова и А.С.Постникова. – Т. 1. – СПб., 1897. – С. 157-245; Его же. Цены на сельскохозяйственный труд в связи с урожаями и хлебными ценами // Там само. – С. 517-532; Земледельческий центр и юг Европейской России (Тульская, Орловская, Курская, Харьковская, Полтавская, Екатеринославская, Херсонская и Таврическая): Общая характеристика областного района в естественно-историческом и статистико-экономическом отношениях. – СПб., 1911. – 186 с.; Полферов Я.Я. Сельскохозяйственные рабочие руки: Статистико-экономический очерк. – СПб., 1913. – 53 с.; Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края. – Вып. IV. – К., 1915. – 118 с.; Шаховской Н. Сельскохозяйственные отхожие промыслы. – М., 1896. – 253 с.
2. Струмилин С. Оплата и производительность труда в сельском хозяйстве // На аграрном фронте. – 1926. – № 1. – С. 41-52; Шестаков А.В. Очерки по истории наемного труда в сельском хозяйстве России. – Т. 1. – М.: Красная новь, 1924. – 232 с.; Дубенецкий М.О. Поденные цены на рабочие руки во время производства различных сельскохозяйственных (полевых) работ в 1910, 1915 и 1924 гг. // Наемный труд в сельском хозяйстве: Статистико-экономический сб. / Под ред. С.Г.Струмилина. – К.: Вопросы труда, 1926. – С. 317-327; Львов В. Заработная плата и рабочее время батраков, занятых в крестьянских хозяйствах // Там же. – С. 101-150; Дроздов И.Г. Заработная плата сельскохозяйственных рабочих до и после Октября. – М.; Л.: Прибой, 1930. – 128 с.
  3. Казаков А. Экономическое положение с.-х. пролетариата до и после Октября: Опыт сравнительной статистики. – М.; Л.: Гос. изд-во, 1930. – 182 с.; Теплицкий В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 307 с.; Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму (60-90-ті роки XIX ст.). – К.: Наук. думка, 1970. – 304 с.; Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1973. – 189 с.
  4. Анненский Н.Ф. Стоимость производства хлеба – Картограмма II.
  5. Рклицкий М.В. Из прошлого и настоящего черноземной деревни. Экономические очерки, статьи и заметки. – Полтава, 1914. – С. 22.
  6. Центральный державный историчный архив Украины (далі – ЦДА України), ф. 442, оп. 709, спр. 192, арк. 4 зв.
  7. Головня В. Смела: Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов графов Льва Алексеевича, Алексея, Андрея и Георгия Александровичей Бобринских в Киевской губернии для Всероссийской выставки 1913 года в Киеве. – К., 1913. – С. 61-62.
  8. Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края... – С. 94.
  9. Дроздов И.Г. Заработная плата сельскохозяйственных рабочих до и после Октября. – С. 12-15.
  10. Земледельческий центр и юг Европейской России... – С. 91.
  11. Анненский Н.Ф. Цены на сельскохозяйственный труд... – С. 526.
  12. Анненский Н.Ф. Стоимость производства хлеба... – С. 176.
  13. Державний архів Черкаської області, ф. 18, оп. 1, спр. 239, арк. 6 зв., 8 зв., 27 зв.
  14. Державний архів Вінницької області, ф. Д-200, оп. 1, спр. 628, арк. 72, 77.
  15. Шаховской Н.В. Земледельческий отход крестьян. – СПб., 1903. – С. 456-457; Анненский Н.Ф. Цены на сельскохозяйственный труд... – С. 526-527.
  16. Шаховской Н. Сельскохозяйственные отхожие промыслы... – С. 119.
  17. Шестаков А.В. Вказ. праця. – С. 83-84.
  18. Сельский хозяин – 1897. – № 38. – С. 611-612.
  19. Дубенецкий М.О. Вказ. праця. – С. 320-327.
  20. Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края... – С. 40.
  21. Шаховской Н. Сельскохозяйственные отхожие промыслы... – С. 108.
  22. Дубенецкий М.О. Вказ. праця. – С. 320-327.
  23. Шаховской Н.В. Земледельческий отход крестьян... – С. 289.
  24. Филипченко М.Е. Мошгородищенское имение Екатерины Андреевны Белашевой, Киевской губернии, Черкасского уезда, при местечках Мошны и Городище: Описание имения, организация и ведение хозяйства. – К., 1896. – С. 344.
  25. Головня В. Вказ. праця. – С. 60.
  26. Обзор состояния сельского хозяйства Киевской губ. в 1905 и 1906 г. Зима и весна. – К., 1906. – С. 16.
  27. Головня В. Вказ. праця. – С. 60-61.
  28. Анфимов А.М. Хозяйство крупного помещика в XX в. // Исторические записки. – Т. 71. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 47.
  29. Центральный державный архив вищих органів влади та управління України, ф. 2841, оп. 1, спр. 72, арк. 1, 16.
  30. ЦДА України, ф. 422, оп. 633, спр. 479, арк. 1-1 зв.
  31. ЦДА України, ф. 422, оп. 711, спр. 24, арк. 31-31 зв.
  32. Дроздов И. Заработная плата земледельческих рабочих в России в связи с аграрным движением 1905-1906 гг. – СПб.: Изд. М.И. Семенова, 1914. – С. 28-29.
  33. Ibid. – С. 34.
  34. Осадчий Т.И. Земля и землевладельцы в Юго-Западном крае (на Украине, Подолии и Вольни). – К., 1899. – С. 89-90.
  35. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – Т. XLV. Харьковская губерния. – СПб., 1903. – С. 364.
  36. Дроздов И.Г. Заработная плата сельскохозяйственных рабочих до и после Октября. – С. 44.
  37. Ibid. – С. 49.

Надійшла до редколегії 21.03.2003 р.